

Логвінова М.В. Протиправність поведінки батьків як структурний елемент цивільно-правової відповідальності батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми // Корпоративне право в Україні: становлення та розвиток: Матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції (26-27 вересня 2003 р.). – К.: НДІ приватного права і підприємництва АпрН України, 2004. – С.332-343.

Протиправність поведінки батьків як структурний елемент цивільно-правової відповідальності батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми

Логвінова Марія Володимирівна

Визначення та встановлення основних ознак протиправності поведінки батьків (осіб, які їх замінюють) як структурного елементу цивільно-правової відповідальності батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми, є на сьогодні актуальним питанням з наукової і практичної точки зору і, на наш погляд, може бути здійснене на основі ґрунтовного аналізу норм цивільного та сімейного законодавства, а також розв'язання тривалої дискусії щодо з'ясування питання, який вид правопорушення батьків (адміністративне, сімейне, цивільне) буде підставою притягнення їх до цивільно-правової відповідальності.

Більшість дослідників відповідальності батьків, зокрема Л.Короткова, не визначають галузевої приналежності правопорушення, за яке вона настає [1].

Я.Шевченко стверджує, що залежність між видом правопорушення та характером санкцій, що застосовуються за вчинене правопорушення, відсутня. А саме правопорушення, що тягне настання цивільної відповідальності батьків, Я.Шевченко аналізує з огляду на загальні підстави відповідальності за завдання шкоди, встановлених ст.1166 Цивільного

кодексу України від 16 січня 2003 року (*далі – ЦКУ*)[2] і відносить його до цивільного [3, с.131].

В.Мироненко вважає, що підставою притягнення батьків до цивільної відповідальності є скоєння ними цивільного правопорушення, а підставою застосування до батьків санкцій сімейного права є скоєння ними сімейного делікту. Та основною метою відповідальності батьків як за сімейним, так і за цивільним законодавством, є “забезпечення належних виховних функцій кожної окремо взятої родини, де виховуються неповнолітні, а у випадку порушення права на виховання – відновлення порушеного стану” [4, с.4].

На думку О.Казанцевої, підставою будь-якого виду відповідальності батьків є винне невиконання чи неналежне виконання ними обов’язку щодо виховання дітей (зловживання батьківськими правами) [5, с.65]. Та якщо говорити конкретно про встановлену цивільним законодавством відповідальність батьків за шкоду, завдану неповнолітніми, то така відповідальність, на погляд О.Казанцевої, повинна розглядатися як цивільно-правова відповідальність за неналежне виховання дітей [5, с.92-93].

При цьому слід наголосити на тому, що на відміну від інших видів відповідальності, цивільна відповідальність батьків може настати, якщо в наявності результат неправильного, протиправного виховання у вигляді майнової шкоди, завданої неповнолітнім.

Тобто підставою притягнення батьків до цивільно-правової відповідальності за правопорушення, вчинені неповнолітніми дітьми, виступає їх власне правопорушення, під яким слід розуміти винне, протиправне невиконання покладених на них обов’язків щодо належного виховання дітей.

Скоюване батьками правопорушення характеризується з об’єктивної сторони протиправністю, наявністю шкоди, причинним зв’язком між ними, а з суб’єктивної – виною.

Отже, в даному випадку об’єктом цивільно-правової відповідальності виступає поведінка, яка не відповідає вимогам цивільно-правових норм.

Тобто мова йде про протиправну поведінку, яка виступає об'єктивною підставою наявності або відсутності цивільної відповідальності батьків.

Проте цивільне законодавство (на відміну від кримінального) не дає визначення ні поняттю протиправної поведінки, ні переліку дій, які визнаються протиправними. Та в цьому нема потреби, оскільки будь-яке заподіяння шкоди іншій особі за своєю природою є протиправним. І для звільнення від зобов'язання відшкодувати шкоду заподіювач в кожному випадку повинен доказати правомірність своєї поведінки.

В науковій літературі зустрічаються різні погляди на розуміння сутності протиправної поведінки. Та найбільш часто протиправною називають поведінку, яка: порушує норму об'єктивного права та чуже суб'єктивне право; порушує норму права, недотримання правових норм; яка прямо заборонена законом, тому що нею порушується чуже суб'єктивне право.

Безперечно, що за своєю соціальною природою протиправність виступає юридичним виразом шкідливості поведінки, яка заборонена законом. При цьому у структурі підстав для застосування заходів державно-примусового характеру протиправність виконує такі функції:

□ служить критерієм відмежування правомірної поведінки від неправомірної; визначає галузеву приналежність правопорушення; визначає ступінь суспільної небезпеки правопорушення; за допомогою протиправності можна відмежувати правопорушення від інших антигромадських вчинків [6, с.18].

В.Грибанов наголошує, що для розуміння сутності поняття “протиправність”, необхідно враховувати три моменти:

1) протиправною слід вважати не тільки поведінку, яка порушує конкретні норми права, але й поведінку, яка суперечить правовим принципам даної системи, галузі або інституту права, хоча б ця поведінка і не суперечила конкретній нормі права;

2) протиправна поведінка завжди порушує об'єктивне право, але в багатьох випадках водночас порушує також і суб'єктивне право якоїсь іншої особи;

3) розуміння протиправності як порушення норм права вимагає роз'яснення того, що слід розуміти під “порушенням норм права”. Під порушенням норм права або принципів права, на думку вченого, розуміється недотримання особою юридичних обов'язків незалежно від того, чи впливають ці обов'язки із заборон, приписів чи дозволів, чи є вони загальними або конкретними [7, с.41-44].

В.Тархов визначає протиправність як “неправильність поведінки відповідальної особи, невідповідність її поведінки нормам права та моралі, що тягне за собою порушення (зменшення, обмеження) немайнових або майнових благ (прав) іншої особи (сторони правовідношення)” [8, с.61].

В.Данілін, С.Реутов поняття протиправності в науці сімейного права пов'язують з такою поведінкою члена сім'ї, в результаті якої порушуються правила сімейного закону, наділеного рисою нормативності. Вчені наголошують, що недозволені дії суб'єкта сімейного права, спрямовані проти існуючих сімейних правовідносин, суб'єктивних прав та інтересів, що охороняються законом, можуть бути кваліфіковані в якості протиправних (правопорушень) тільки в тих випадках, коли “вказані юридичні категорії включені в зміст правової норми, тобто коли одночасно порушуються конкретна норма права і правовідношення” [9, с. 92-93].

Л.Явич стверджує, що протиправність поведінки припускає, з однієї сторони, наявність варіантів поведінки в певній ситуації (об'єктивний фактор), а з іншої – усвідомлення цих можливостей і вільний вибір саме даної, а не іншої поведінки (суб'єктивний фактор) [10, с. 232].

На наш погляд, основною ознакою, що характеризує протиправність діяння, є невиконання юридичного обов'язку.

Так, наука теорії держави та права під юридичним обов'язком розуміє передбачені правовою нормою вид і міру обов'язкової, необхідної поведінки

суб'єкта правовідносин, які відповідають суб'єктивному праву іншої сторони [11, с.289], або встановлену законом необхідність виконання певних дій або, навпаки, утримання від певних дій [12, с.280]. Тобто для юридичного обов'язку характерним є те, що він встановлюється законом як вимога держави вчиняти або утримуватися від вчинення певних дій. Тому порушення юридичного обов'язку завжди є протиправним.

В нашому випадку статтею 150 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 року (*далі – СКУ*) [13] чітко встановлені обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини. Так:

□ батьки зобов'язані виховувати дітей у дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя; батьки зобов'язані поважати дитину; передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї; забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини; забороняються фізичні покарання дітей батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Поведінка батьків, у разі порушення вимог ст.150 СКУ, розглядається державою як протиправна. При цьому порушення вимог ст.150 СКУ полягає у **свідомому невиконанні** батьками своїх батьківських обов'язків, в ухиленні від виконання цих обов'язків.

О.Казанцева зазначає, що в найзагальнішому вигляді протиправність поведінки батьків полягає у невиконанні чи неналежному виконанні обов'язків щодо виховання або у зловживанні батьківськими правами. При цьому під невиконанням обов'язку науковець розуміє невчинення тих дій, які суб'єкт повинен був вчинити. Неналежне виконання обов'язку – це

виконання його неналежним чином (наприклад, з використанням неправильних форм та методів виховання дитини) [5, с.65].

Тут слід наголосити, що говорячи про неналежне виконання батьками своїх обов'язків, ми, насамперед, маємо на увазі неналежне виховання батьками своїх дітей. При цьому виховання визнається неналежним, якщо не забезпечуються законні права та інтереси дитини і в неї не формується стійкий імунітет до асоціальної поведінки, до порушення законів держави, прав та законних інтересів інших осіб [14, с.105].

Отже, протиправність поведінки батьків полягає в тому, що маючи об'єктивні та суб'єктивні можливості виконувати батьківські обов'язки, вони ухиляються від їх виконання.

Тут зазначимо, що згідно з п.25 постанови Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 1998 року “Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю України” ухилення батьків від виконання своїх обов'язків має місце, коли вони не піклуються про фізичний і духовний розвиток дітей, їх навчання, підготовку до самостійного життя [15]. Тобто такі дії батьків без жодних сумнівів визнаються протиправними.

Тим не менш, в житті бувають ситуації, коли важко визначити правомірність діянь і вчинків батьків, з'ясувати, чи відповідає поведінка батьків нормам закону і моральним засадам суспільства. Адже в одній життєвій ситуації виховні заходи батьків будуть правомірними і не будуть порушувати встановлених СКУ батьківських обов'язків, а в іншій – вони будуть визнаватися протиправними.

О.Казанцева зазначає, що “визначення протиправності поведінки не викликає ускладнень в тих випадках, коли закон закріплює модель поведінки суб'єктів, тобто встановлює коло можливих і необхідних дій, які є елементами фактичного змісту прав та обов'язків. Що ж стосується змісту прав та обов'язків щодо виховання дітей, то елементи, які його утворюють, нормативно не можуть бути закріплені. Закон вказує тільки на мету виховання” [5, с.66]. Та й у виховному процесі неможливо заздалегідь

визначити всі необхідні, корисні, а також недопустимі, шкідливі дії, оскільки корисні в одному випадку вони відносно іншого випадку можуть виявитися шкідливими. Тому будь-які дії батьків, що суперечать інтересам дитини, її моральному чи фізичному розвитку, слід розглядати як протиправні [5, с.67].

В.Леженін також наголошує, що межею, якою слід керуватися при оцінці правомірності поведінки батьків при здійсненні ними права на виховання, є інтереси дітей, тобто критерій “інтереси дитини” слугує і нормою, і межею виховних дій батьків [16, с.19].

З останніми твердженнями варто погодитися, оскільки вони базуються на одному із встановлених сімейним законодавством принципів здійснення сім'єю своєї виховної функції – принципу узгодження батьківських виховних прав з інтересами дітей. Крім того, ч.3 ст.11 Закону України від 26 квітня 2001 року “Про охорону дитинства” наголошує, що предметом основної турботи та основним обов'язком батьків є забезпечення інтересів самої дитини [17].

Отже, поведінка батьків, яка суперечить інтересам дитини та нормам чинного законодавства (адміністративного, кримінального, сімейного, цивільного), вважається протиправною.

Далі слід зауважити на тому, що протиправна поведінка завжди проявляється у конкретних формах і не може існувати поза ними. Формами протиправної поведінки виступають протиправна дія та протиправна бездіяльність.

Виступаючи формами єдиного поняття “протиправна поведінка”, протиправна дія та протиправна бездіяльність мають свої особливості, які істотно впливають на визнання поведінки конкретної особи, в тому числі батьків, протиправною.

Так, при протиправній дії особа вчиняє те, чого не повинна була вчиняти, тобто порушує обов'язок, передбачений у забороняючій нормі. Цій формі протиправної поведінки відповідає юридичний обов'язок, що полягає в необхідності утримуватись від вчинення певних дій, тобто він є пасивним

[18, с.19]. Наприклад, згідно з п.6 ст.150 СКУ забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини. Вчинення будь-якого виду експлуатації батьками своєї дитини є протиправною дією. Тобто в даному випадку батьки не виконують свого пасивного юридичного обов'язку (утримання від експлуатації дитини), і наслідком невиконання обов'язку є вчинення протиправної дії.

Отже, протиправність дії полягає в невиконанні юридичного обов'язку.

Під бездіяльністю розуміють невчинення суб'єктом правовідносин тієї дії, яка була його обов'язком. Як наголошує М.Семякін, з юридичної точки зору бездіяльність не може зводитися лише до простої пасивності суб'єкта. В правовому розумінні вона зводиться до невчинення дії, яку в силу прямої вказівки закону особа зобов'язана зробити [19, с. 67].

Як підкреслює О.Казанцева, своєрідність протиправності поведінки батьків полягає в тому, що по відношенню до негідної поведінки дітей вона може виступати у вигляді дії або бездіяльності, а по відношенню до шкоди, завданої дітьми, – тільки у вигляді бездіяльності, тобто в невідверненні заподіяння дітьми будь-якої, в тому числі й майнової, шкоди. Відповідальність батьків закон пов'язує із неналежним вихованням дітей. Тому виховання батьками дітей повинно виключати неправомірність їх поведінки [5, с.68-69].

Я.Шевченко і Т.Барило наголошують, що бездіяльність батьків проявляється в тому, що вони не виховують належно своїх дітей, що в свою чергу призводить до певних наслідків. Відсутність належного впливу з боку батьків породжує такі ж результати, як і будь-яка інша причина. Виходить, що хоча й поведінка батьків і виражається в бездіяльності, проте ця бездіяльність «діє». Тому, на думку науковців, занедбання виховання дітей батьками, бездоглядність дітей належать не до умов, тобто обставин, які лише сприяють виникненню правопорушень, а до причин появи правопорушень неповнолітніх. «Лише в деяких випадках, коли бездіяльність батьків у вихованні та нагляді за дітьми тільки сприяє вчиненню останніми

правопорушень (наприклад, коли підліток тривалий час виховується в школі-інтернаті, а правопорушення вчинює, перебуваючи вдома у вихідний день чи на канікулах), можна визнати, що бездіяльність батьків у вихованні та нагляді за дітьми виступатиме як умова вчинення правопорушень. Не визнавати ж бездіяльність батьків у вихованні та нагляді за дітьми як причину правопорушень неповнолітніх — значить, взагалі заперечувати дійовий характер бездіяльності як форми поведінки людей в суспільстві” [20, с.19].

Слід наголосити, що для протиправної бездіяльності характерна система, тобто постійне, щоденне ухилення від здійснення батьківського обов’язку. Саме протиправна бездіяльність є найбільш поширеним на практиці джерелом заподіяння серйозної шкоди сімейному вихованню дітей.

При оцінці протиправних дій та бездіяльності батьків, пов’язаних з вихованням, необхідно виокремити, по-перше, те, що стосується права батьків на особисте виховання своєї дитини, по-друге, те, що відноситься до забезпечення прав неповнолітнього [21, с.73].

Оскільки батьки мають право на особисте виховання своїх дітей (ст.151 СКУ), то в якості неправомірних будуть виступати всі ті дії та вчинки, які заважають здійсненню особистого контакту дітей і батьків чи роблять це взагалі неможливим. Виняток, безперечно, становлять ті випадки, коли батьки свідомо ухиляються від виховання дитини або з певних об’єктивних умов не можуть виконувати цей батьківський обов’язок (проживання в іншій країні, відбування строку покарання в місцях позбавлення волі).

Забезпечення прав неповнолітнього насамперед залежить від виконання батьками своїх обов’язків щодо виховання дітей. Саме тому заслуговує особливої уваги оцінка дій (бездіяльності) батьків, що призводять до порушення прав дітей на належне сімейне виховання.

Отже, підсумовуючи усе вищесказане, доцільно наголосити, що основною ознакою протиправності поведінки батьків (осіб, які їх замінюють) як одного з елементів складу цивільно-правової відповідальності

батьків є невиконання ними, встановлених СКУ, батьківських обов'язків. Протиправність поведінки батьків полягає в тому, що маючи об'єктивні та суб'єктивні можливості виконувати батьківські обов'язки, вони ухиляються від їх виконання.

При цьому в статті доведено, що виступаючи формами єдиного поняття “протиправна поведінка”, протиправна дія та протиправна бездіяльність мають свої особливості, які істотно впливають на визнання поведінки батьків протиправною. Отже, своєрідність протиправності поведінки батьків полягає в тому, що по відношенню до негідної поведінки дітей вона може виступати у вигляді дії або бездіяльності, а по відношенню до шкоди, завданої дітьми, – тільки у вигляді бездіяльності, тобто в невідверненні заподіяння дітьми будь-якої, в тому числі й майнової, шкоди.

Крім того, на наш погляд, до протиправної поведінки батьків пряме відношення має така юридична категорія, як зловживання батьківськими правами. На сьогодні необхідно законодавчо закріпити визначення терміну “зловживання правом” взагалі і, зокрема, “зловживання батьківськими правами” як однієї із складових протиправності поведінки батьків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Короткова Л.П. Ответственность родителей (усыновителей) за ненадлежащее воспитание детей: Автореф. дисс. канд.юрид.наук. – Харьков, 1980.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. – К.: Атіка, 2003.
3. Шевченко Я.Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних. – К.: “Наукова думка”, 1976.
4. Мироненко В.П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: Автореф. дис. канд.юрид.наук. – Київ, 2001.

5. Казанцева А.Е. Обязанности и права родителей (замещающих их лиц) по воспитанию детей и ответственность за их нарушение. – Томск, 1987.
6. Теория государства и права. – М., 1986.
7. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М.: “Российское право”, 1992.
8. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1973.
9. Данилин В.И., Реутов С.И. Юридические факты в советском семейном праве. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1989.
10. Явич Л.С. Общая теория права. – Ленинград, 1976.
11. Теория государства и права. – М., 1986.
12. Основы теории государства и права. – М., 1988.
13. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. – К.: Атіка, 2002.
14. Несовершеннолетние в Республике Беларусь: Основы правового положения, правовой защиты и ответственности: Научно-практический комментарий к законодательству и иным нормативным актам о несовершеннолетних / Под общ. ред. И.О.Грунтова. – Минск: «Тесей», 1999.
15. Постанови Пленуму Верховного суду України в цивільних справах: Станом на 1 травня 1999 р./ Відп.ред. П.І.Шевчук. – К.: Юрінком Інтер, 1999.
16. Леженин В.Н. Право родителей на воспитание детей по советскому семейному законодательству (проблемы содержания и осуществления): Автореф. дис. канд.юрид.наук. – Харьков, 1989.
17. Урядовий кур’єр. – Орієнтир. – 6 червня 2001 року. – № 98.
18. Юридична відповідальність (цивілістичні аспекти)/ За ред. Н.І.Титової. – Львів, 1975.
19. Семякин М.Н. Протиправное бездействие в обязательствах, возникающих вследствие причинения вреда. – В кн.: Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. – Свердловск, 1973.

20. Шевченко Я.М., Барило Т.С. Радянський закон про відповідальність неповнолітніх. – К.: “Наука”, 1972.
21. Нечаева А.М. Правонарушения в сфере личных семейных отношений. – М.: Наука, 1991.